

VLADIMÍR VOJTĚCH

ETNICKÉ PROCESY V RUSKU V 90. LETECH 20. STOLETÍ

VOJTĚCH, V. (2011): Ethnic Processes in Russia During the 1990s. Geografie, 116, No. 1, pp. 46–58. – This paper explores changes in the ethnic composition of Russia's 89 federal regions, which resulted from the dissolution of the Soviet Union, during the 1990s. Based on the 1989 and 2002 censuses, the paper analyzes changes in the proportion of Russians to the titular nations from a geographic perspective. It also identifies dominant ethnic processes taking place in Russia, during the 1990s.

KEY WORDS: Russians – titular nation – ethnic composition – ethnic processes – migration.

Úvod

Konec éry Sovětského svazu a počátek samostatnosti jeho bývalých republik byly doprovázeny rozvojem nacionalismu, snahou o změnu postavení jednotlivých národů a separatistickými hnutími. Nacionalismu využívaly rozmanité vládnoucí elity, byl tak na sovětském území přítomen už dávno předtím. Nacionalismus carské říše fungující v duchu nadvlády a nadřazenosti ruského národa a jeho kultury byl po bolševické revoluci vystřídán potlačováním ruského nacionalismu, pozitivní diskriminací a podporou národného obrození menších neruských národů, aby byla zajištěna loajalita neruských národů Sovětskému svazu a mezinárodnímu dělnickému hnutí. Následující stalinské období – zejména pak účast Sovětského svazu ve druhé světové válce – opět znamenalo využívání ruského nacionalismu a potlačování nacionalismu neruských národů (Shanin 1989), protože Rusové představovali etnické a kulturní jádro Sovětského svazu, vyzdvihovali v něm svou vedoucí úlohu a vnímali Sovětský svaz jako svůj národní stát. To na druhé straně znamenalo nevráživost neruských národů k Rusům (Kolstø 1993, Smith 1999). Pomocí principu rozděl a panuj však Moskva jednotlivých protichůdných nacionalismů dokázala využívat ve svůj prospěch (Inder Singh 1995).

Rozvoj nacionalismu v Sovětském svazu na konci 80. let 20. století se týkal nejenom menších neruských národů, nýbrž i nespokojenosti Rusů s dosavadním státoprávním uspořádáním. Rozpad Sovětského svazu a vznik samostatného Ruska přinesl apatičnost Rusů a nutnost jejich smíření s koncem obrovského útvaru, který považovali za svůj (Baturin a kol. 2003). Zároveň se Rusko muselo a nadále musí vypořádávat s novými výzvami – hospodářskou transformací spojenou s obrovskými problémy, kulturním obrozením menších neruských národů, rostoucími regionálními a sociálními rozdíly překrývající

mi se s rozdíly etnickými nebo střetem pravosláví a obrozeného islámu. Cílem tohoto příspěvku je zhodnocení etnických procesů vedoucích ke změnám národnostního složení jednotlivých regionů Ruska. Příspěvek hodnotí důsledky rozpadu Sovětského svazu a vzniku samostatného Ruska spojené s tragickým demografickým vývojem zejména východoslovanských národů, změnou vztahů mezi různými národy, rozsáhlou mezistátní i vnitrostátní migrací a nestabilitou v blízkém zahraničí nebo na severním Kavkaze. Na základě uvedených cílů lze vyslovit dvě hypotézy:

1. V posledních dvou desetiletích došlo ke zvýšení národnostní soudroosti národnostních regionů (republik, autonomní oblasti, autonomních okruhů) ve prospěch domácího národa z důvodů přistěhovalectví jeho příslušníků z ostatních částí bývalého Sovětského svazu a snah o přísnou národnostní politiku vedoucí k vystěhovalectví Rusů a jiných menšinových národů.
2. Ve stejné době došlo k poklesu národnostní soudroosti jádrových oblastí Ruska díky jejich ekonomické přitažlivosti vedoucí k přistěhovalectví neruských národů z postsovětského prostoru a k vzestupu národnostní soudroosti ostatních ruských oblastí díky vystěhovalectví neruských národů do jejich domovin.

Data a analytické nástroje pro měření etnických procesů

Datovou základnou jsou výstupy z posledního sovětského sčítání lidu v roce 1989 a prvního ruského sčítání v roce 2002. Poslední sčítání lidu v Rusku se uskutečnilo v termínu 14. až 25. října 2010. Přípravy na jeho realizaci probíhaly od roku 2007, ale díky nedostatku finančních prostředků byl termín sčítání původně přesunut z roku 2010 na rok 2013. V říjnu 2009 premiér Ruska Putin uvolnil finanční prostředky potřebné k zajištění konání sčítání v původním termínu. Výsledky posledního sčítání však nejsou zatím k dispozici, a proto nejsou v článku zohledněny.

Prostorové rozložení národů Ruska je sledováno na administrativní struktuře z roku 2002, tzn. v 21 autonomních republikách, 1 autonomní oblasti, 10 autonomních okruzích, 6 krajích, 49 oblastech a 2 federálních městech. Od té doby prodělala administrativní struktura Ruska proměny, které nejsou v článku zohledňovány. Dále byl pro potřeby analýzy počet regionů mírně upraven. Dvě federální města, Moskva a Sankt Peterburg, byla spojena se svým zázemím, tj. Moskevskou a Leningradskou oblastí, v jednu oblast. S Čečenskem a Ingušskem je zacházeno jako s jednou republikou, poněvadž při sčítání lidu roku 1989 Čečensko a Ingušsko tvořily společnou republiku a po jejich rozdělení v roce 1992 federální statistický úřad pro ně nepřepočtl údaje (Heleniak 2006). Zároveň lze vyslovit pochybnost nad daty ze sčítání lidu roku 2002. V územích zasazených ozbrojeným konfliktem se úřady snažily zakrýt hromadný odchod obyvatel či usazení velkého počtu uprchlíků (Radvanyi, Muduyev 2007). Ve všech národnostních regionech hrála důležitou roli identifikace mladých lidí s domácím národem. Přijímání ruské identity už nebylo tolik výhodné jako v době Sovětského svazu, mnohdy se stalo dokonce nevýhodné (Heleniak 2006). Nápadný přírůstek domácího národa v jeho regionu tak nelze vysvětlovat jen vyšším přirozeným přírůstkem či migrací, ale i změnou etnické identifikace.

Použitými analytickými nástroji jsou index etnické homogenity (Piasecki 1964) a pro jeho zpřesnění indexy odlišnosti a entropie (Massey, Denton 1988). Index etnické homogenity je konstruován jako

$$I_H = \frac{\sum e_i^2}{p^2},$$

kde e je počet příslušníků národa i a p počet obyvatel daného území. Krajní hodnoty indexu jsou 0 (vysoká národnostní rozmanitost) a 1 (vysoká národnostní sourodost).

Index odlišnosti měří nerovnoměrnost rozmístění určitého národa a je konstruován jako

$$I_O = \sum_{i=1}^n \frac{p_i \cdot |e_i - E|}{2 \cdot P \cdot E \cdot (1 - E)},$$

kde p_i je populace regionu a P vztahovaného území (federálního okruhu či státu), e_i relativní velikost národa v regionu a E ve vztahovaném území. Krajní hodnoty indexu jsou 0 (nízká nerovnoměrnost) a 1 (vysoká nerovnoměrnost).

Index entropie měří odlišnost národnostního složení regionu od národnostního složení celého státu. Jeho výpočet se skládá ze dvou kroků. Prvým je výpočet státní a regionální entropie pomocí

$$N_i = e_i \cdot \log\left(\frac{1}{e_i}\right) + (1 - e_i) \cdot \log\left(\frac{1}{1 - e_i}\right),$$

kde e_i symbolizuje podíl národa v populaci regionu či státu. Následně lze vypočítat index entropie

$$I_E = \sum_{i=1}^n \frac{p_i \cdot (N - N_i)}{N \cdot P},$$

kde p_i je populace regionu, N státní entropie, N_i regionální entropie a P populace celého státu. Krajní hodnoty jsou 0 (všechny regiony mají shodné národnostní složení) a 1 (každý region je výlučně osídlen odlišným národem).

Sovětská národnostní politika a její důsledky pro Rusko

Sovětská národnostní politika vycházela z modernizační (difusní, asimilační) teorie předpokládající, že modernizace a industrializace mnohonárodnostní společnosti povedou k intenzivnějším kontaktům mezi různými národy, vzestupu národnostní rozmanitosti a toleranci. Výsledkem vzájemného působení příslušníků rozmanitých národů měl být odklon od etnické identity k identitě třídní (Dostál 1999, Tesař 2007). Zamýšlený odklon sovětská politika uskutečnila tak, že obdařila takřka každý národ určitým stupněm autonomie. Územní jednotka pak byla pojmenována po příslušném hlavním – domácím čili titulárním – národu. Tak vznikla celá struktura národnostních útvarů, svazových republikami počínaje a rajóny konče. V rámci této struktury měly svazové a autonomní republiky formálně řadu atributů nezávislých států – vlastní vládu, ústavu, hymnu, vlajku, znak, nenarušitelné hranice apod. Rozdíl mezi nimi spočíval v alespoň teoretickém právu svazových republik na vystoupení ze Sovětského svazu. Skutečnost však byla naprosto odlišná a tkvěla v omeze-

ní suverenity jednotlivých autonomních jednotek. To mělo podobu např. podřízení republikových komunistických stran svazové komunistické straně, záměrné neshodnosti administrativních a národnostních hranic, svévolných změn administrativních hranic, přistěhovalectví Rusů apod. (Inder Singh 1995). Navzdory internacionalistické ideologii bylo cílem sovětské politiky asimilovat odlišné národy do sovětského člověka, tzn. přinutit je přijmout sovětskou kulturu, odvozeninu kultury ruské. Dostál (1993, 1996) a Baar (2005) proto rozlišují dva procesy: rusianizaci – kontakt neruských národů s Rusy a znalost ruštiny jako druhého jazyka – a rusifikaci – přijetí ruštiny jako mateřského jazyka a identifikaci s ruskou kulturou. Pro usnadnění asimilace probíhalo vyrovnávání socioekonomických rozdílů mezi sovětskými regiony a národy. Jenže to vedlo k vzestupu národního vědomí a soutěži mezi národy o stejné zdroje. Společenské, hospodářské a politické problémy na konci sovětské éry tuto soutěž zesilovaly (Botev 2002; Dostál 1993, 1996). Nástup procesů informovanosti veřejnosti a hospodářské přestavby umožnil neruským národům vznesení požadavků po ochraně své kultury a posílení politické, hospodářské a rozpočtové autonomie. Protože v sovětském systému byla národnost důležitým prvkem při vyjadřování kolektivních zájmů, veřejné mínění se výrazně orientovalo podle národnostního prvku, navíc vztaheného k příslušné územní jednotce. Této skutečnosti využívaly elity jednotlivých národů, neboť jejich setrvání u moci záviselo na získání podpory od národně probuzené veřejnosti (Shanin 1989, MacFarlane 1997, Tesař 2007).

Rusové se těžko smířují s rozpadem Sovětského svazu, neboť se s ním ztotožňovali jako se svým národním státem, a to navzdory vlastní svazové republice. Protože prakticky je Rusko to, co zbylo, je pro jeho dominantní národ charakteristická apatie a nerozhodnost, ke kterému modelu nacionalismu se přiklonit (kulturnímu, nebo občanskému) a jak jej uplatňovat v praxi (skrze militarismus, nebo vládu práva a dodržování lidských práv) (Sperling 2003). Rusko se přiklání k občanskému nacionalismu, tj. nacionalismu zaměřenému na stát. Proto, za účelem zachování územní celistvosti, došlo k refederalizaci Ruska, tj. ke změně uspořádání vztahů mezi Moskvou a národnostními republikami, resp. autonomními oblastmi. Moskva tím republikám umožnila vzít na svá bedra tolik autonomie, kolik unesou. Republiky však nemají právo na odtržení. Požadavky většiny národnostních republik Ruska byly kulturní autonomie, posílení významu domácího národa, rozpočtová autonomie a rozhodování o svém nerostném bohatství. Ačkoli v době rozpadu Sovětského svazu národnostní republiky Ruska proklamovaly suverenitu, plná nezávislost nebyla jejich cílem. Uvědomovaly si svou hospodářskou neživotnost bez Moskvy. Jedinými výjimkami byly Tatarstán a Čečensko. Případ Tatarstánu byl vyřešen mírovou cestou, kdy republika získala řadu výjimek a fakticky byla v konfederaci s Ruskem (Smith 1999). Naopak Čečensko se dvakrát stalo obětí ruské agrese, v jejímž důsledku do původně světského čečenského nacionalismu vstoupil silný islámský prvek šířící napětí i do sousedních republik (Bakke a kol. 2009; Hahn 2008). Protože se ve spojení s čečenskými událostmi Moskva obávala rozvoje separatismu i v dalších národnostních republikách, vyjednávala s nimi o dalších ústupcích ve sdílení moci. Ve srovnání s hospodářsky méně významnými republikami si více ústupků a výjimek vydobýly hospodářsky vyspělejší (Tatarstán, Baškortostán) a surovinově bohaté republiky (Sacha). Výsledkem změny uspořádání vztahů mezi Moskvou a regiony se

stal asymetrický federalismus (Smith 1998, 1999), kdy národnostní republiky získaly více pravomocí než ostatní ruské oblasti.

Ač ve většině národnostních republik tvoří domácí národ menšinu, bylo možné na počátku 90. let 20. století chápat národnostní republiky jako nacionalizující se útvary. Aby si republiková nomenklatura udržela moc, provolávala vůdčí společenské, kulturní a politické postavení domácího národa. Rusové byli vnímáni jako na přistěhovalci, což u nich vedlo k obavám, že se stanou občany druhé kategorie (Smith 1998, 1999). Ve světle změny vztahů mezi centrem a regiony, zjitřené čečenskými válkami, elity jednotlivých národů začaly jednat pragmatičtěji. Výsledkem bylo uspořádání národnostních republik na občanském principu. Národnostní republika nepatří výlučně domácímu národu, nýbrž všem jejím obyvatelům bez ohledu na jejich národnost (Baar 2005, Bahry 2002, Smith 1999). I přes občanský princip národnostních republik Bahry (2002) v nich identifikovala formování kulturní dělby práce. Republiková vláda zajišťovala domácímu národu převahu ve veřejném sektoru a progresivnějších odvětvích, zatímco v případě Rusů dominujících ve starých průmyslových odvětvích se snažila o hladký průběh transformace. Ačkoli mezi národnostními republikami existují výrazné socioekonomické rozdíly, v rámci jednotlivých republik se transformační problémy přibližně stejně dotýkají domácích národů i Rusů. I přesto „...Rusové cítí vyslovenou kolektivní diskriminaci v přístupu k vládnímu zaměstnání a dobrým pracovním místům“ (Bahry 2002, s. 692). Avšak Smith (1999) dodává, že v případě významných hospodářských či zákonodárných výhod ve vztazích s Moskvou se s republikou identifikovali i místní Rusové.

Administrativní struktura Ruska založená na národnostním klíči je i kritizována. Řada autorů (např. Bassin 2009, Smith 1998) i ruských politiků chápe toto uspořádání jako pozůstatek sovětského období a uvědomuje si jeho sklony k nestabilitě, např. skrze soutěž jednotlivých národů v republikách o dominanci. Smith (1998) navrhuje uspořádání na jiných podobách kolektivní identity a upřednostňuje práva jednotlivce namísto práv národnostních. Současná centralizační politika Ruska (např. jmenování představitelů národnostních republik Moskvou) a náznaky příklonu k ruskému kulturnímu nacionalismu (zákaz jiného písma než azbuky, prosazování nadřazenosti pravoslaví) však budí obavy z probuzení nacionalismu muslimských národů (Sperling 2003) a přeměny jeho podoby ze světské v islámskou (Hahn 2008).

Etnická struktura regionů Ruska

Ke sčítání lidu roku 2002 Rusové představovali 79,8 % obyvatel Ruska, tj. o 1,7 procentního bodu méně ve srovnání s rokem 1989. V absolutním vyjádření počet Rusů poklesl skoro o 4 miliony, a to zejména vinou hlubokého přirozeného úbytku a stárnutí populace. Demografové očekávali mnohem větší pokles (Heleniak 2003), avšak příznivou úlohu sehrálo přistěhovalectví Rusů z bývalých sovětských republik. Rusko bylo jedinou zemí bývalého Sovětského svazu, která během 90. let 20. století vykazovala kladné migrační saldo (Zayonchkovskaya 2000). Úbytkový trend vykázaly i další křesťanské národy. Výjimkami byli Oseti a Arméni; v jejich případě mělo důležitou úlohu přistěhovalectví ze Zakavkazska, v případě Osetů i demografická vitalita.

Tab. 1 – Národnostní složení obyvatelstva Ruska

Národ	Dominantní náboženství	Počet příslušníků v tisících		Podíl na obyvatelstvu v %	
		1989	2002	1989	2002
Rusové	Křesťanství	119 866	115 889	81,5	79,8
Tataři	Islám	5 522	5 555	3,8	3,8
Ukrajinci	Křesťanství	4 363	2 943	3,0	2,0
Baškorti	Islám	1 345	1 673	0,9	1,2
Čuvaši	Křesťanství	1 774	1 637	1,2	1,1
Čečeni	Islám	899	1 360	0,6	0,9
Arméni	Křesťanství	532	1 130	0,4	0,8
Mordvané	Křesťanství	1 073	844	0,7	0,6
Avaři	Islám	544	814	0,4	0,6
Ostatní		11 104	13 322	7,5	9,2
Rusko celkem		147 022	145 167	100,0	100,0

Zdroje: Federální statistický úřad a Norský ústav mezinárodních vztahů

Obr. 1 – Zastoupení Rusů v regionech Ruska roku 2002. Zdroj: Federální statistický úřad.

Naopak silným populačním přírůstkem a růstem absolutního i relativního počtu se vyznačovala většina muslimských národů díky jejich tradičnímu způsobu života spojenému mj. s odlišným vnímáním rodiny (viz tab. 1). Avšak podle Baara (2005) je demografická vitalita muslimských národů Ruska zanedbatelná ve srovnání s jejich zahraničními souvěrci; Rusové si tak podle něj nadále udrží svoji početní převahu a i nadále budou tvořit zhruba 80 % obyvatel Ruska.

V Rusku je hodnoceno 86 regionů, z toho 31 je vymezeno národnostně, tzn. je pojmenováno po hlavním národě, resp. národech. Jenže ke sčítání lidu roku 2002 měly domácí národy většinu pouze ve 12 národnostních regionech (viz obr. 1). Nejvyšší zastoupení domácího národa (národů) vykazovaly kavkazské republiky – Čečensko s Ingušskem (95 %), Dagestán (87 %), Kabarda-Balkarsko (67 %) a Severní Osetie – Alanie (63 %) – vedle nich pak sibiřská Tuva (77 %) a povolžské Čuvašsko (68 %). Na druhé straně nejnižším zastoupením domácího národa se vyznačovaly Židovská autonomní oblast (1 %) a autonomní okruhy Dálného severu – Chantsko-Mansijsko (2 %), Jamal-Něnecko (5 %) a Něnecko (19 %); z republik pak Karélie (9 %) a Chakasko (12 %).

Co se týká ruských oblastí a krajů, nejvyšší zastoupení Rusů vykazují ty, které se rozkládají na území středověkého Moskevského knížectví. Více než 90 % jejich obyvatelstva tvoří Rusové. V oblastech a krajích nacházejících se mimo historické jádro ruského státu – tzn. dobytých a kolonizovaných od počátku novověku – Rusové tvoří 80 % až 90 % obyvatel. Zbytek tvoří ostatní východoslovanské národy, původní neslovanské národy a národy z okolních národnostních regionů.

Porovnání etnických procesů v Rusku a hledání základního procesu

Index etnické homogenity poukazuje na základní změny národnostního složení federálních okruhů zastřešujících jednotlivé regiony. Už ze zběžného pohledu na tabulku 2 je patrné, že v Rusku probíhaly dva kvalitativně zcela odlišné etnické procesy. Etnická heterogenizace, tj. prohlubování národnostní různorodosti, se týkala evropských federálních okruhů. Nejzřetelněji se projevila v jádrových oblastech Ruska a jejich širokém zázemí, a to z důvodu ekonomického přistěhovalectví bývalých sovětských národů (Treivish 2005). Na prohloubení národnostní rozmanitosti severního Kavkazu se podílela široká škála faktorů, demografickou vitalitou domácích národů počínaje a nestabilitou regionu a vystěhovalectvím Rusů z hospodářských důvodů konče (Bakke a kol. 2009). Opačný proces homogenizace, tj. posilování národnostní stejnorodosti, se dotýkal zejména sibiřských okruhů, odkud v první polovině 90. let 20. století odcházeli příslušníci bývalých sovětských národů (zejména Kazaši, Kyrgyzové, Turkmeni aj.) do svých domovin (Heleniak 2003, 2006).

Indexy odlišnosti a entropie (viz tab. 2) mohou dva základní protichůdné procesy doplnit o proces třetí – etnickou polarizaci, tzn. formování národnostně sourodých oblastí, osídlených však rozdílnými národy. Nárůst indexu odlišnosti vztaheného k národnostnímu složení federálního okruhu vykazovalo za období 1989–2002 pět z osmi federálních okruhů. Tento nárůst se týkal federálních okruhů s národnostními regiony, což znamená, že vzrostly rozdíly v národnostním složení mezi ruskými a národnostními regiony. Největší nárůst vykazal Severokavkazský federální okruh. Ve sledovaném období ve všech jeho národnostních regionech došlo ke snížení počtu ruských obyvatelů, nejvíce v Čečensku s Ingušskem (o 84 %), Dagestánu (o 23 %) a Karačaji-Čerkesku (o 16 %). Množství příslušníků domácích národů se nejvíce zvýšilo v Čečensku s Ingušskem a Dagestánu (o více než 50 %), dále pak v Kabardě-Balkarsku (o 39 %). V národnostních strukturách jednotlivých republik tak

Tab. 2 – Proměna národnostního složení federálních okruhů Ruska

Federální okruh	Index etnické homogenity		Index odlišnosti				Index entropie	
			A		B			
	1989	2002	1989	2002	1989	2002	1989	2002
Centrální	0,88	0,84	0,173	0,231	0,104	0,093	0,02	0,04
Severozápadní	0,76	0,75	0,323	0,258	0,035	0,028	0,10	0,08
Jižní	0,74	0,74	0,215	0,219	0,024	0,028	0,06	0,07
Severokavkazský	0,22	0,16	0,563	0,677	0,067	0,092	0,30	0,44
Povolžský	0,52	0,51	0,460	0,484	0,136	0,135	0,19	0,20
Uralský	0,71	0,71	0,218	0,215	0,018	0,021	0,05	0,05
Sibiřský	0,75	0,77	0,254	0,306	0,041	0,051	0,07	0,11
Dálněvýchodní	0,66	0,69	0,290	0,412	0,015	0,019	0,08	0,17
Rusko celkem	0,68	0,66	0,441	0,467	0,441	0,467	0,21	0,25

Zdroj: výpočet autora na základě dat Federálního statistického úřadu a Norského ústavu mezinárodních vztahů

Pozn.: A – vztažnou proměnnou národnostní složení federálního okruhu; B – vztažnou proměnnou národnostní složení Ruska

výrazně vzrostlo procentuální zastoupení domácích národů (řádově o 9 procentních bodů). Zatímco domácí národy Dagestánu, Čečenska s Ingušskem, Severní Osetie – Alanie a Kabardy-Balkarska během 90. let 20. století svoji početní převahu dále prohloubily, Karačajci teprve početně převládli nad Rusy. Vystěhovalectví Rusů z národnostních republik bylo zapříčiněno úpadkem tamějšího průmyslu, etnickou soutěží, tradičním klanovým uspořádáním a etnickou solidaritou domácích národů (O'Loughlin, Kolossov, Radvanyi 2007). Důležitou roli dále hrály i vysoký přirozený přírůstek národů severního Kavkazu a ozbrojený konflikt v Čečensku šířící nestabilitu do okolních republik. Uvedené skutečnosti se následně odrazily v 10% nárůstu ruského obyvatelstva Stavropolského kraje. Přistěhovalectví ze severního a jižního Kavkazu však mělo ve stejném období za následek i nárůst počtu neruského obyvatelstva kraje o 30 %. To v relativním vyjádření znamenalo pokles zastoupení ruského obyvatelstva z 84 % v roce 1989 na 82 % v roce 2002. Na změny národnostní struktury Stavropolského kraje reaguje místní ruské obyvatelstvo pocitem ohrožení (Matsuzato 2006), načež na úrovni rajónů je situace daleko komplikovanější a podrobně je hodnocena např. v práci O'Loughlin, Panin, Witmer (2007). Z českých prací zevrubně hodnotí etnické procesy v jednotlivých kavkazských republikách např. Jelen (2009).

Pro hlubší analýzu etnických procesů odehrávajících se na území Ruska, je vhodné územní nerovnoměrnost zastoupení Rusů vztahovat i k celkové národnostní struktuře Ruska. S poklesem podílu Rusů na obyvatelstvu Ruska, jakož i jeho národnostní stejnorodosti, klesl také index odlišnosti pro Centrální a Severozápadní federální okruh. Ve všech regionech centrálního Ruska vzrostla úroveň národnostní různorodosti; v regionech severozápadního Ruska docházelo k oběma protikladným procesům. V Sankt Peterburgu a jeho okolí se zvýšila národnostní různorodost, v Kaliningradské oblasti a arktických regionech nastal proces opačný. Národnostní složení zmiňovaných regionů se

Obr. 2 – Typologie etnických procesů v Rusku v období 1989–2002. Zdroj: výpočet autora na základě dat Federálního statistického úřadu a Norského ústavu mezinárodních vztahů.

tedy stalo shodnější s národnostní strukturou celého státu. U ostatních federálních okruhů vnitřní rozmanitost v zastoupení Rusů vzrostla a byla zapříčiněna proměnou národnostního složení národnostních regionů ve prospěch domácích národů (viz obr. 2). Tyto proměny byly představovány jak zvýšením jejich národnostní stejnorodosti, tak i procesem opačným. Ke zvýšení národnostní stejnorodosti došlo v těch regionech, kde domácí národy tvořily většinu obyvatelstva (Dagestán, Čečensko s Ingušskem, Severní Osetie – Alanie, Kabarda-Balkarsko, Kalmycko, Tatarstán, Tuva, Sacha). Protože ve většině národnostních regionů tvořil domácí národ menšinu (viz i obr. 1), bylo posilování národnostní různorodosti převažujícím procesem v národnostních regionech. To znamenalo růst zastoupení domácích národů a pokles početní převahy Rusů. Změna národnostního složení ve prospěch domácích národů se týkala muslimských, buddhistických a arktických národnostních regionů. Národnostní složení většiny křesťanských (či křesťansko-šamanských) republik (Marijsko, Čuvašsko, Mordovie, Udmurtsko, Karélie, Komi) se měnilo v neprospěch jejich domácích národů.

Na federální úrovni rostoucí index entropie (viz tab. 2) odrážel nárůst regionálních rozdílů mezi národnostními strukturami. Jinými slovy, došlo k nárůstu rozdílů v národnostním složení nejen mezi ruskými a národnostními oblastmi, ale také mezi evropskou a asijskou částí státu. Pokud by hypoteticky docházelo k rovnoměrnému posilování či poklesu národnostní stejnorodosti ve všech regionech Ruska, index entropie by ve sledovaném období poklesl. Tady však důležitou roli hrála kvalitativní odlišnost etnických procesů v evropských a asijských ruských oblastech a krajích. Zvýšila se národnostní různorodost evropských ruských oblastí v důsledku přistěhovalectví z hospodářských dů-

vodů ze střední Asie, Zakavkazska a severokavkazských národnostních republik. Pokles národnostní stejnorodosti vykazovaly jak Moskevská či Leningradská oblast, tak i jejich vzdálená zázemí. Současná migrace v Rusku je totiž ovlivněna nejenom prvky tržního hospodářství (náklady na bydlení, potraviny apod.), nýbrž i původními sovětskými administrativními předpisy (např. regulace přistěhovalectví do Moskvy). To podle Treivishe (2005) vedlo k růstu národnostní různorodosti i chudých (a zároveň levných) oblastí evropského Ruska. Naopak v asijských ruských oblastech a krajích se zvýšila národnostní stejnorodost díky vystěhovalectví neruských národů do svých domovských území (jak v rámci Ruska, tak mimo něj; Heleniak 2006; viz obr. 2). Mimo jiné velmi překvapivý je nárůst indexu entropie na Dálném východě. Příčinou bylo podle Baara (2005) vystěhovalectví Rusů z Dálného východu spjaté s odklonem od sovětské regionální politiky, zrušením sociálních výhod spojených s tamějším pobytem, problémy tamějšího těžebního průmyslu a tržním oceňováním dováženého zboží a služeb zohledňujícím dopravní náklady. To se odrazilo v bezpříkladném zvýšení podílu dálnévýchodních národů v jejich národnostních regionech, zatímco absolutní počet příslušníků těchto národů zůstal zhruba stejný (vzestup podílu Čukčů na Čukotce ze 7 % roku 1989 na 24 % v roce 2002; vzestup podílu Korjaků v Korjacku ze 16 % roku 1989 na 27 % roku 2002). Nárůst národnostní stejnorodosti ruských krajů a oblastí na Dálném východě – a obdobně i na Dálném severu evropské části Ruska – byl významně ovlivněn i vystěhovalectvím Ukrajinců a Bělorusů do jejich nově vzniklých států za účelem nabytí jejich občanství (Zayonchkovskaya 2000).

Závěr

Etnické procesy probíhající v Rusku v 90. letech 20. století jsou výsledkem působení široké palety společenských, hospodářských a demografických procesů. S rozpadem Sovětského svazu část původně vnitrostátní migrace změnila svou podobu na mezistátní. Význačnou úlohu hrály migrace motivované návratem do národnostní domoviny, pokusy národnostních elit o přísnou národnostní politiku a nucené migrace vinou vypuknutí více či méně závažných konfliktů na jižním okraji ruského státu a v jeho blízkém zahraničí. Neméně důležitou roli měl i rozklad sovětské regionální politiky, což vedlo k vystěhovalectví Rusů z arktických a dálnévýchodních regionů.

Na počátku 90. let 20. století Rusko opustily značné počty Ukrajinců a příslušníků středoasijských národů. Zároveň do Ruska směřovalo velké množství Rusů z bývalých sovětských republik. Zhoršování ekonomické situace ve většině bývalých sovětských republik – a mnohde i situace politické – doprovázené nepřítomností příznivých vyhlídek vedlo k rozmachu přistěhovalectví z hospodářských důvodů do jádrových oblastí Ruska i jejich širokého zázemí. Přitom se jednalo o přistěhovalectví povahy zákonné i nezákonné, trvalé i dočasné. V 90. letech 20. století tedy etnická polarizace představovala hlavní etnický proces na úrovni Ruska jako celku. Národnostní složení regionů v evropské části země se především měnilo v neprospěch Rusů. V asijských regionech se národnostní struktura měnila v závislosti na typu regionu – ve prospěch Rusů v ruských regionech a ve prospěch domácích národů v národnostních regionech.

Změny národnostního složení Ruska v prvním desetiletí 21. století budou i nadále určovány procesem ekonomické migrace. Ostatní uvedené typy migrací vyčerpaly svůj potenciál v polovině 90. let 20. století. V hlavních jádrových oblastech ruského státu tak lze i nadále očekávat oslabování naprosté početní převahy Rusů ve prospěch ostatních východoslovanských národů a národů severního i jižního Kavkazu a střední Asie. V jednotlivých středoruských regionech by Rusové i nadále měli tvořit 90 % obyvatelstva; v případě Moskvy a Sankt Peterburgu zhruba 80 %. Ve zbývajících regionech lze očekávat stálost národnostního složení z roku 2002.

Vývoj národnostního složení severokavkazských regionů bude i nadále výjimečný a bude určován silným populačním přírůstkem domácích národů, vedoucím k populačnímu přetlaku, a nepříliš stabilní politickou situací. Severokavkazský federální okruh i nadále bude politicky, demograficky, společensky i hospodářsky mimořádně citlivou oblastí Ruska. Ustřední ruská vláda i vlády regionální tak budou nuceny k mimořádně uvážlivému postupu při hledání řešení problémů soustředěných na jižním okraji ruského státu a při zamezování šíření napětí do dalších národnostně složitých regionů Ruska.

Literatura:

- BAAR, V. (2005): Decentralizační a dezintegrační procesy v Ruské federaci v 90. letech minulého století. Ostravská univerzita, Ostrava, 231 s.
- BAHRY, D. (2002): Ethnicity and Equality in Post-Communist Economic Transition: Evidence from Russia's Republics. *Europe-Asia Studies*, 54, č. 5, s. 673–699.
- BAKKE, K. M., CAO, X., O'LOUGHLIN, J., WARD, M. D. (2009): Social Distance in Bosnia-Herzegovina and the North Caucasus Region of Russia: Inter and Intra-Ethnic Attitudes and Identities. *Nations and Nationalism*, 15, č. 2, s. 227–253.
- BASSIN, M. (2009): The Emergence of Ethno-Geopolitics in Post-Soviet Russia. *Eurasian Geography and Economics*, 50, č. 2, s. 131–149.
- BATURIN, J. M., ILJIN, A. L., KADACKIJ, V. F., KOSTIKOV, V. V., KRASNOV, M. A., LIFŠIC, A. J., NIKIFOROV, K. V., PICHJOVÁ, L. G., SATAROV, G. A. (2003): Jelcinova epocha 1988–2000. Od Gorbáčova k Putinovi – obrazy z moderních dějin Ruska. Knižní klub, Praha, 480 s.
- BOTEV, N. (2002): The Ethnic Composition of Families in Russia in 1989: Insights into the Soviet "Nationalities Policy". *Population and Development Review*, 28, č. 4, s. 681–706.
- DOSTÁL, P. (1993): Ethnonationalism in the Former Soviet Union and Successor Regimes Juggling with Options. In: O'Loughlin, J., Wusten, H. van der (eds.): *New Political Geography of Eastern Europe*. Belhaven Press, London, s. 89–114.
- DOSTÁL, P. (1996): Post-Communist Transformation, Regional Development and Ethnonational Aspirations. *Studies on Institutional and Geographical Differentiation*. Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, 233 s.
- DOSTÁL, P. (1999): Ethnicity, Mobilization and Territory: An Overview of Recent Experiences. *Acta Universitatis Carolinae – Geographica*, XXXIV, č. 1, s. 45–58.
- HAHN, G. M. (2008): The Jihadi Insurgency and the Russian Counterinsurgency in the North Caucasus. *Post-Soviet Affairs*, 24, č. 1, s. 1–39.
- HELENIÁK, T. (2003): The 2002 Census in Russia: Preliminary Results. *Eurasian Geography and Economics*, 44, č. 6, s. 430–442.
- HELENIÁK, T. (2006): Regional Distribution of the Muslim Population of Russia. *Eurasian Geography and Economics*, 47, č. 4, s. 426–448.
- INDER SINGH, A. (1995): Managing National Diversity Through Political Structures and Ideologies: The Soviet Experience in Comparative Perspective. *Nations and Nationalism*, 1, č. 2, s. 197–220.

- JELEN, L. (2009): Změny etnické struktury v kavkazském regionu od konce 80. let: primární statistický rozbor. *Geografie*, 114, č. 2, s. 130–144.
- KOLSTØ, P. (1993): The New Russian Diaspora: Minority Protection in the Soviet Successor States. *Journal of Peace Research*, 30, č. 2, s. 197–217.
- MASFARLANE, N. S. (1997): Democratization, Nationalism and Regional Security in the Southern Caucasus. *Government and Opposition*, 32, č. 3, s. 399–420.
- MASSEY, D. S., DENTON, N. A. (1988): The Dimensions of Residential Segregation. *Social Forces*, 67, č. 2, s. 281–315.
- MATSUZATO, K. (2006): The Regional Context of Islam in Russia: Diversities along the Volga. *Eurasian Geography and Economics*, 47, č. 4, s. 449–461.
- O'LOUGHLIN, J., KOLOSSOV, V., RADVANYI, J. (2007): The Caucasus in a Time of Conflict, Demographic Transition, and Economic Change. *Eurasian Geography and Economics*, 48, č. 2, s. 135–156.
- O'LOUGHLIN, J., PANIN, A., WITMER, F. (2007): Population Change and Migration in Stavropol' Krai: The Effects of Regional Conflicts and Economic Restructuring. *Eurasian Geography and Economics*, 48, č. 2, s. 249–267.
- PIASECKI, E. (1964): Charakterystyka liczebności ludów świata i próba analizy zwartości etnicznej terytoriów. *Czasopismo Geograficzne*, 35, s. 73–85.
- RADVANYI, J., MUDUYEV, S. S. (2007): Challenges Facing the Mountain Peoples of the Caucasus. *Eurasian Geography and Economics*, 48, č. 2, s. 157–177.
- SHANIN, T. (1989): Ethnicity in the Soviet Union: Analytical Perceptions and Political Strategies. *Comparative Studies in Society and History*, 31, č. 3, s. 409–424.
- SMITH, G. (1998): Russia, Multiculturalism and Federal Justice. *Europe-Asia Studies*, 50, č. 8, s. 1393–1411.
- SMITH, G. (1999): The Post-Soviet States. Mapping the Politics of Transition. Arnold, London, 271 s.
- SPERLING, V. (2003): The Last Refuge of a Scoundrel: Patriotism, Militarism and the Russian National Idea. *Nations and Nationalism*, 9, č. 2, s. 235–253.
- TESAŘ, F. (2007): Etnické konflikty. Portál, Praha, 251 s.
- TREIVISH, A. (2005): A New Russian Heartland: The Demographic and Economic Dimension. *Eurasian Geography and Economics*, 46, č. 2, s. 123–155.
- ZAYONCHKOVSKAYA, Z. (2000): Recent Migration Trends in the Commonwealth of Independent States. *International Social Science Journal*, 52, č. 165, s. 343–355.

Statistická data:

Vserossijskaja perepis' naselenija 2002 goda. Tom 4: Nacionalnyj sostav i vladenie jazykami, graždanstvo. Federalnaja služba gosudarstvennoj statistiki, Moskva 2004; www.perepis2002.ru, staženo 8. 12. 2009.

Centre for Russian Studies' Database. Norwegian Institute of International Affairs, Oslo 1995; www.nupi.no/russland/database/start.htm, staženo 8. 12. 2009.

S u m m a r y

ETHNIC PROCESSES IN RUSSIA DURING THE 1990S

This paper assesses and explains changes in the ethnic composition of Russia's federal regions that occurred during the 1990s. At the same time, it speculates concerning implications for the further development of this ethnic composition. Quantitative as well as qualitative aspects of ethno-demographic changes are studied. The qualitative aspects encompass the behaviour of the majority and minorities within Russia's ethnic regions. Because interethnic relations were affected by the break-up of the Soviet Union, we can observe the effects of the disillusionment of Russians and increasing nationalism, separatism and regionalism, as well as an impotent and unpredictable federal government. Data sources include the final Soviet census of 1989 and the first Russian census of 2002. The assessment is carried out in accordance with the administrative arrangements in force in 2002, i.e. 21 republics, 6 territories (*kraya*), 49 regions (*oblasti*), 1 autonomous region (*avtonomnaya oblast*), 10 autonomous districts (*avtonomnye okruga*) and 2 federal cities, with all of those being

combined into 8 federal districts. Subsequent alterations in the administrative arrangement of Russia were not considered. For geographical reasons the federal cities were combined with their suburban regions, and Chechnya and Ingushetia were treated as one republic. Indices of ethnic homogeneity, dissimilarity and entropy were used in order to determine dominant ethnic processes. However, the ethnic homogeneity index is able to recognize only two ethnic processes – homogenization and heterogenization. Therefore, dissimilarity and entropy indices were used to reveal the third ethnic process – ethnic polarization. *Videlicet*, ethnic polarization means the formation of ethnically homogeneous territories populated by distinct nations. The latter two indices measure the unevenness of the territorial distribution of a particular nation (in this case, the Russians). Further specification of the impacts of ethnic processes on the titular nations as well as on the Russians is inevitable, especially in the ethnic regions. Moreover, two additional hypotheses are proposed. The first posits ethnic homogenization as a dominant process in ethnic regions owing to immigration of the titular nations' ethnic kinsmen from other parts of the former Soviet Union as well as the emigration of Russians. The second assumes the ethnic heterogenization of Russia's highly ethnically homogeneous core areas (the Moscow and St. Petersburg areas) in the face of economic immigration from Central Asia, Transcaucasia and the Northern Caucasus, and the homogenization of other, less homogeneous Russian regions, due to ethnic emigration of non-Russians. The first hypothesis is valid only in the case of some ethnic republics, in which the titular nation forms a majority (Dagestan, Chechnya and Ingushetia, North Ossetia – Alania, Kabarda-Balkaria, Kalmykia, Tatarstan, Tuva, Sakha). Ethnic heterogenization of ethnic regions in favour of their titular nations (i.e. to the Russians' disadvantage) was widespread and related to the Muslim, Buddhist, Arctic and Far Eastern ethnic regions. Historically, the titular nations have formed ethnic minorities in these regions while Russians comprised the majority. But the Russian dominance weakened, during the inter-census period from 1989 to 2002, in those ethnic regions. In contrast, the ethnic composition of the Christian ethnic republics (with the exception of North Ossetia – Alania) was altered to their titular nations' disadvantage. The validity of the second hypothesis is confirmed by the drastically different ethnic processes that occurred in the European and Asian territories and regions predominantly inhabited by Russians. Regions in Central and Southern Russia and the St. Petersburg area confirmed the notion that ethnic heterogenization was due to economic immigration from the post-Soviet space. Not only large urban centres and their suburbs, but also their outlying hinterlands were involved in this process, due to lower cost of living, in comparison with cities. On the other hand, Russian regions in the Volga river basin and in the Near and Far North demonstrated that ethnic homogenization was due to the emigration of non-Russians to their traditional homelands. In addition, the ethnic emigration of non-Russians led to further ethnic homogenization of the Russian regions and the territories in Asia.

Fig. 1 – Proportion of Russians in the population of Russia's federal entities in 2002. In the legend: borders of federal districts. Source: Federal State Statistics Service

Fig. 2 – Typology of ethnic processes that occurred in Russia during the 1989–2002 period. In the legend, from the top: overall change in composition of nationalities, change in favour of the “home/native” nation, increase in homogeneity of nationalities, decline in homogeneity of nationalities, change to the detriment of the “home/native” nation, decline in homogeneity of nationalities, increase in homogeneity of nationalities, borders of federal districts, nationality regions, Russian regions and territories. Source: Author's calculations.

Pracoviště autora: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Albertov 6, 128 43 Praha 2; e-mail: vojtech@natur.cuni.cz.

Do redakce došlo 3. 2. 2010; do tisku bylo přijato 6. 2. 2011.

Citační vzor:

VOJTĚCH, V. (2011): Etnické procesy v Rusku v 90. letech 20. století. *Geografie*, 116, č. 1, s. 46–58.